

תודעה נבואית

על מראות סמליים ופסיכולוגיה נבואית אצל ירמיהו

ישראל רוזנסון

השאלה העומדת במרכזו של מאמרנו 'מהי משמעותם של מראות סמליים?' היא לכאורה שאלה פרשנית פשוטה: מה אומר לקורא/נמען מסוים מראה מסוים, המתועד בספרי הנבואה בהקשר של מסר נבואי הגלום בו, ומהי משמעותו בתוקף זיקתו לגופי נבואה אחרים. בניסוחה זה מובלעת בשאלה ההנחה, כי במראה יש יסוד חזק של המחשה. רוצה לומר, 'סיפור המראָה' מחזק באמצעות ציוריותו וכוחו האומנותי את המסר המילולי המובע, מעשה שגרה, בטקסטים הנבואיים הרגילים. אולם לדעתנו, המראה הסמלי איננו רק כלי המחשה לנמענים, הוא מציב גם אתגרים הקשורים בפענוח והבנה מצדו של הנביא. על פי שיטה זו, הקורא למד דבר מה, לא רק על נושא הנבואה, אלא גם על אופן היווצרה בתודעת הנביא, ובמידת מה גם על הנביא עצמו כגיבור של ספרו. כביכול, הורשה הקורא להציץ לכבשון תודעתו של הנביא, והבנת הנבואה תושג כד בבד עם הבנת הנביא. בשורות הבאות לא ניכנס לדיון עקרוני בנושא בכללותו.¹ נדון במקרה פרטי, ולצורך הבירור אסתפק בהשוואה פשוטה באופן יחסי בין כמה מן המראות הנבואיים המופיעים בספר ירמיהו.

מראות פרק א'

המסגרת הכללית ומראה היד במסגרת זו לא נעסוק בניתוח הפרק בכללותו.² נסתפק רק בציון ייחוסו לימי יאשיהו, דבר המסתבר בין השאר משיקול פשוט של עריכה — היותו פותח את הספר. זוהי ללא ספק עובדה פשוטה, אך במעמדו זה משיג הפרק תוצאה נוספת, שכן הוא מקרין אורה של אי-ידיעה באשר לעתיד. במצב ההיסטורי, שבו מתרחשת הנבואה, קשה עדיין לנבא (במשמעות

1. ראו דבריו החשובים של בנימין אופנהיימר בספרו 'הנבואה הקלאסית — התודעה הנבואית', ירושלים תשס"א. לענייננו חשובים במיוחד עמודים 134–136.
2. לניתוח מלא של הפרק עיינו בסדרות 'דעת מקרא' ו'עולם התנ"ך' לירמיהו.

המודרנית! (במובן של תחזית!) מה תהיינה ההתפתחויות הפוליטיות — בלשון הפרק 'מניין תיפתח הרעה' — ואידיעה בסיסית זו, שעמדה מן הסתם בפני קברניטי האומה דאז, משתקפת כפי שנראה גם ברקע למראות הסמליים.

בסקירה כללית, מבנה הפרק קשור ברצף של אירועים קצרים (טקסטואלית!) של התגלות כשגורם הזמן העומד ביסודם אינו ברור. רצוננו לומר, איננו יודעים כמה זמן עבר בין אירוע לאירוע. לעניין זה חשיבות רבה בכל הקשור לתהליכים של הפנמה בתודעתו של נביאנו, כפי שנראה להלן. הפתיחה של האירוע הראשון כרוכה בהיגד פשוט ושגרתי: "ויהי דבר ה' אלי לאמר" (א, ד), המקדים את הכרזת הפתיחה: "בטרם אצרך בבטן ידעתיך" (א, ה). והנה, לכך מצטרפת תגובת הנביא שיש בה משום ביטוי כלשהו לאי-הסכמה: "ואמר אהה ה' אלהים הנה לא ידעתי דבר" (א, י). תגובת ה' לתגובתו: "אל תאמר נער אנכי" (א, ז) קשורה גם במראה היד: "וישח ה' ידו ויגע על פי ויאמר" (א, ט). ניתן להבין סיטואציה זאת כמראה הפועל על הנביא, מעין אמצעי המחשה סמלי — נטיעת הדברים בפה — איבר הדיבור. בפה, דווקא בפה! זאת, במטרה למנוע אצירתם בתודעה. כביכול, מושגת בכך יכולת לשחרור הפה ממעצוריו. בקטע זה מובעת מטרת הנבואה — "לנתוש ולנתוך ולהאביר ולהרוס לבנות ולנטוע" (א, י), אך איננו שומעים מהי תגובתו של הנביא! בהנחה שהמבנה בפרק משקף רצף תוכני בעל משמעות, הרי אנו מצפים לתגובה, שכן כזכור בשלב הקודם הייתה כזו! אשר על כן, אנו נוטים להבין את היעדרה כשתיקה בעלת משמעות! על רקע ההסתייגות המפורשת ('אהה ה') הקודמת, אין לראות שתיקה זאת כמדומה כשתיקה 'חזקה' — שתיקה רועמת, אך משתקפת — אולי — בשתיקה ירידה בעוצמת ההתנגדות של הנביא, שזקוקה ליהמשך טיפול מצדו של ה'. המשך זה יבוא באמצעות שני המראות הבאים. גישה פרשנית זו מתווה אתגר פסיכולוגי מעניין. המראות שיוצגו אינם אמצעי המחשה לנמנעים, אלא אתגר פסיכולוגי לנביא! 'מראה היד' נועד לנביא, ואנו שותפים עמו בניסיון להעריך מה קורה בתודעתו!

מראה השקד

המראה הבא — מראה השקד, פותח בשאלה: "מה אתה ראה ירמיהו" (א, ח). אין הודעה מקדימה לקורא מה היה המראה, ומה נכלל בו, וזה שונה מסיפורים מקראיים לא מעטים שבהם האקספוזיציה מגלה פרטים מהותיים להבנה, ושונה גם ממראות אחרים בספר שבהם ירמיהו עצמו מספר בראשונה מה ראה, ורק אחר כך בא הדין בפרשנותם, כמו 'מראות דודי התאנים' בפרק כ"ד. שם נאמר "הראני ה' והנה שני דודאי תאנים מועדים לפני היכל ה', ובאופן עוקב: "ויאמר ה' אלי מה אתה ראה ירמיהו ויהי דבר ה' אלי לאמר כה אמר ה' אלהי ישראל" (כד, א-ה). שלא כמראה התאנים כאן, במראה השקד מושם הדגש על עצם הראייה.³ לא 'ה' הראהו' אלא ירמיהו קובע את המראה! התשובה: "מקל שקד אני ראה" יכולה לשאת משמעויות שונות, ואין אנו באים כאן לגעת בכלן. ברור שיש כאן

3. המראה האובייקטיבי הוא 'שני דודאי תאנים מועדים' והפרשנות של ירמיהו תואמת את מה שהוצג בפני הקורא בפתיחה, ועל כן, גם אין דבר שבח לירמיהו על הצלחתו בפענוח!

אינטרפרטציה לשונית של תמונה, וכללית, אנו נוטים לקבל את ביאורו של ח' מאק באשר לסמליות הגלומה במראה.⁴ לענייננו, החשוב הוא ציון ההצלחה, כלומר, ה' אינו מסתיר את 'שביעות רצונו' מהפענוח של ירמיהו! לדעתנו, ל'שביעות רצון' זו יש טעם רק אם התמונה הבסיסית איננה טריוויאלית, כלומר, מתוך מצב מוצא לא ברור, שיכול עקרונית ומנקודת המבט של הקורא, להכיל פרטים נוספים, הנביא בחר במראה 'הנכון' מבחינת משמעותו — או שדייק בבחירת הפרטים הנכונים, או שדייק בזיהוי של פרט עמום. זאת באשר אין טעם לשבח על הבנת מראה המובן לכול. אם כן, איך שלא נפרש זאת, ההצלחה המובלעת כאן איננה אמירת נבואה במשמעות הפשוטה, שכן מה לו לקורא (המעוניין במסר הנבואי) ולשאלה האם השכיל הנביא לפענח את המראה. לכאורה, די לו לנמנע ב'שורה האחרונה' — מה אומר המראה שפוענח לגבי עתידו ועתיד אומתו. על כן, נראה כי אין זו רק התמודדות עם פרשנות מראה ברור וידוע, ואף לא טכסיס פסיכולוגי לשכנוע. יש כאן גם הפגנה של מגמה מסוימת, קריאה לנטילת חלק מצד הקורא בתהליכי עיצובו של הנביא, וזאת מבחינת איזשהו תהליך של שיתוף עם תודעת הנביא המתגבר על מכשול פנימי.

בנסיבות אלו מתעוררת השאלה מה היה קורה אילו הנביא היה טועה. לפי הניסוח של דברי ה' די ברור שהייתה אפשרות כי ייכשל במשהו. גישה נבואית טוטאלית טוען: 'לא יכול להיות! נביא אמת איננו טועה'. גישה פסיכולוגית פשוטה טוען, כי טעויות תמיד משקפות משהו. אין טעות ללא רקע! טעות בזיהוי פירושה סימן שלא השתכנע — טעות היא סימן לחוסר שכנוע והזדהות. ואילו גישה פסיכולוגית אחרת, קיצונית אף יותר, חכריו אף יותר מכך, כי נביא כזה איננו יכול להיות נביא, משום שאין לו יכולת להיות שותף. טעות היא כשל בהשתתפות עם הסביבה, עם הנמענים שצריכים לשמוע על המראה המסוים. ואילו הגישה הממקדת את התופעה הנבואית בשותפות בין התודעה הנבואית לדבר ה' תציג עמדה שונה במעט. אם יקשה המקשה: האם ניתן היה לומר את מה שאמר ה' 'כי שוקד אני על דברי לעשותי' גם ללא 'החידון' לירמיהו? התשובה: יש כאן מבחן לנביא המתבטא ביכולתו להיות שותף! אם ישכיל להציג את סגור לבו ואת המתרחש במעמקי נפשו בפני קהל היעד שלו ויהפכנו בכך לשותף לחוויה הנבואית, וזהו, מסתבר, תנאי חשוב להזדהות כשומע עם הנביא.

מראה הסיר הנפוח

המראה הבא בפרק הוא מראה הסיר הנפוח: "מה אתה ראה ואמר סיר נפוח אני ראה ופניו מפני צפונה" (א, יג) כקודמו גם כאן לא נעמיק בפרשנותו, נציין רק כי היא תלויה בראש ובראשונה במשמעות 'סיר', ובמערכת הפרטים התלויה בו (נפוח, פניו מפני צפונה).⁵ כך לדידנו הקוראים המאוחרים, אך יש לשער שלגבי ירמיהו השאלה הלשונית מהו 'סיר' לא

4. ח' מאק, 'מקל שקד אני רואה', בית מקרא, לט, תשנ"ד, עמ' 269-276.

5. סיר עשוי להתפרש כסיר ביטול שחלקו העליון — פייתו או ענן אדוי, פונים צפונה. אפשרות אחרת לפרש שהכוונה לשיח סירה קוצנית. יש לקלחיו צורה של חרות וכשמניחים אותו לקראת שימוש בהסקה או הבערה בסיסו עשוי להיות מופנה לכיוון מסוים.

היתה השאלה החשובה שעמדה על הפרק, הנקודה החשובה מבחינת התהליך הנבואי היא הדגשת הקריאה 'שנית' – ה' קורא לו שנית! 'שנית' זו מוטעמת היטב, מה שלא היה במראות הקודמים (הן לא הוצמד לאירועי הפרק 'מספור רץ' של הקריאות!) מדוע 'שנית'? וכי לא היה ניתן להבין כי בשלב השני נמצאים אנו, רק מתוך מבנה הפרק? אולי 'שנית' זו באה כדי להדגיש את חוסר השכנוע בפעם הראשונה. כמו כן, אין כאן מה שניתן להבינו כ'קריאת עידוד' דוגמת 'היטבת לראות!' של המראה הקודם. כביכול, מצטייר כי ה' איננו מעוניין להמשיך את תהליך השאלות והתשובות עד איך-סוף. תהליך זה של הצגת שאלה והערכה נחזק לנביא, כדי לגבש את אישיותו הנבואית (וצפונה בכך תועלת למניעיו כנאמר לעיל), אך יש מקום לסיימו ולעבור לאורח חיים של נביא ולתפקוד של נביא, אם כן, יש במראה הזה תוספות של תוכן נבואי חדש – 'מצפון תפתח הרעה'. אך בצד החידוש בתוכן – המידע החדש, אנו מתוודעים גם להמשך ה'בנייה' של אישיות הנביא, שיטוייה כאן הוא ההדרגתיות – מעבר משלב של שאלה והערכה לשלב הנטול תוספות אלו.

המעשים הסמליים של פרק י"ג

במבט אל הפרק הזה אנו מחברים מעשים למראות. אולי יש בכך משום שעטנו, אך הדגש על התהליך הפסיכולוגי שעובר הנביא, מחייב עיסוק משולב בעולמו החיצוני – כמה שהוא עושה וכמה שהוא רואה. גם בפרק זה מדובר במבנה רב שלבי, שהזיקה בין חלקיו עשויה לשפוך אור לא רק על הפרק הנידון, אלא גם להבהיר את מה שקרה בפרק א'. בשלב הראשון באה הוראה של ה': "הלון וקנית לך אזור פשתים ושמתו על מתניך ובמים לא תביאוו" (יג, א). כאן מופיעה תגובה באמצעות מעשה: "ואקנה את האזור כדבר ה' ואשים על מתני" (יג, ב). אין שאלות, ביצוע ותו לא! לכל היותר, הניסוח 'כדבר ה' מורה, כי הנביא פועל כמצווה ולא כמשוכנע. אחר כך בא השלב השני, אף הוא הוראה: "ויהי דבר ה' אלי שנית לאמר. קח את האזור אשר קנית אשר על מתניך וקום לך פרתה וטמנהו שם בנקיק הסלע" (יג, ד-ט). גם כאן ביצוע ללא שאלות, אך ההדגשה על הציווי: "ואלך ואטמנהו בפרת כאשר צוה ה' אותי" (יג, ה) מספקת רמז ויותר מרמז לקושי כלשהו שהיה לנביא כבואו לבצע! ואחר כך בא השלב השלישי המכריע: "ויהי מקץ ימים רבים ויאמר אלי קום לך פרתה וקח משם את האזור אשר צויתך לטמנו שם, ואלך פרתה ואחפר ואקח את האזור מן המקום אשר טמנתי שמה והנה נשחת האזור לא יצלח לכל" (יג, ו-ז). כאן מספר הנביא גם על חוויה מסוימת העולה ממצאת האזור – חוויית הראייה. בדומה לפרק א', גם כאן המסר הוא די פשוט ביסודו, ויש קשר ישיר ופשוט בין המראה-מעשה לבין המסר הקשור בהשחתה, שמשמלת כמתבקש את השחתת העם. נקודות הדמיון בין מהלך האירועים והמראות בפרק א' וי"ג ברור למדי. בשני הפרקים מדובר בשלושה שלבים, ובקשר ישיר ופשוט בין המראה לבין המסר. לדעתנו, דומה כי גם במקרה זה המסר הפשוט מטעה. אין מדובר בהמחשה גרידא! מדובר באירועים הקורים לנביא עצמו, וגורם הזמן פועל כאן באופן משמעותי. רוצה לומר, בפרק הזמן ש'בין לבין' הנביא איננו שוקט על שמריו, הוא עסוק בהמשך פענות המראות ובשאלת הרלוונטיות שלהם לגביו. במפורש, לא נאמר כמה זמן כל

זה ארך, אך חשוב לציין את הביטוי 'ימים רבים', שכן מדובר בתהליך פסי ממושך, אם כי בסופו של דבר הזמן הוא 'זמן פנימי' הקשור בתחושה, ולא זמן כמותי נמדד. יתרה מזו, הזמן החולף ללא פענוח יכול גם להוביל לנוק, משום שבנסיבות האלו הנביא עלול להחמיץ הזדמנות לשכנע את העם! זה אומר משהו לגבי פרק י"ג יותר מאשר פרק א'! משום שבפרק י"ג אין הסבר לשני האירועים הראשונים, והחידתיות מניעה את הנביא לבחון את משמעותם לגביו. בכל תהליך העובר על אדם נדרש זמן כדי להפנים, להשתכנע, ובמקרה הנידון אולי גם לבקש רחמים ולהתפלל. כלומר, כדי להגיע ל'כוונון' נכון של היחס הרגשי כלפי הנבואה.

הדיבור בגוף ראשון

סגנון הדיבור בגוף ראשון נפוץ בנבואות הנביאים המדברים על עצמם. סגנון זה מורגש במישרין כשיש סימנים מפורשים של גוף ראשון כגון: שימוש במילת היחס 'אלי' – הנביא מצהיר כי ה' פונה אליו, וברור שהוא מודגש יותר במצב רב-שלבי כגון זה המתואר בשני הסעיפים הקודמים, שעה שהנביא משתפנו בעובר עליו שלב אחר שלב. מבחינה זו מושג כאן מה שנראה כאפקט וידוי – הנביא מספר על עצמו ומלמד מה עובר עליו. זה מחזק את התחושה של השתנות אישיותית, את הממד הפסיכולוגי של התופעה הנבואית ואת השותפות של התודעה הנבואית עם המסר האלוהי. במצב של נבואה מוכתבת באורח טוטאלי – כך רבים תופסים את הנבואה – אין כמעט שום משמעות דתית לשאלה מה הנביא חש וכיצד התגבר על מכשולים נפשיים ועכבות. במצב שבו הנביא הוא שותף, שאלת ההתמודדות הופכת להיות קשורה במישרין לתוכן הנבואה. הנבואה איננה 'דבר ה' אלא 'דבר ה' אלי! העיצוב האישי מורגש ומוכרז. אם כן, סגנון זה משתלב ברעיון הכללי של מאמרנו הרואה בתהליך 'יצירת הנבואה צד של רשות הרבים לפי הנמענים.

השלכות לנבואות השקר

ניתן לראות את המראות כמעין חלום. איננו קובעים כאן את המעמד הפילוסופי של חזיונות נבואיים, אלא את האופן הפרשני שצריך לבחון אותם, וכפי שחלום יש בו חידתיות מובנית, כך גם המראה הקורא עקרונית לפענוח ולפרשנות. לדעתנו פרשנות זו איננה פתרון של חוויה ניטרלית, זו חוויה אישית המשנה מהותית את הנביא ומכינה אותו בכך לשליחותו. הניסוח הקיצוני ביותר שאנו יכולים להעלות בהקשר זה קשור לנבואות שקר. זו הייתה נפוצה מאוד בימי ירמיהו, והפרק המביאה לידי שיא הוא זה הן בעימות שבין 'ירמיהו הנביא' ל'חנניה בן עוזר הנביא'. (פרק כ"ח) טענתנו היא שנבואת שקר לפי גישה זו עולה מתוך טעות בזיהוי ואי יכולת לעמוד על הפרט המהותי! למה הכוונה? ברור שיש בעימות שבפרק מצב של נביא שקר שפעל מתוך עוון וחטא, אך לשקר יש הקשר! חנניה מוטעה על-ידי ערך הפטרויות – "בעוד שנתיים ימים אני משיב אל המקום הזה את כל כלי בית ה' אשר לקח נבוכדנאצר מלך בבל מן המקום הזה ויביאם בבל. ואת יכניה בן יהויקים מלך יהודה ואת כל גלות יהודה הבאים בבלה אני משיב אל המקום הזה נאם ה' כי אשבר את על מלך בבל" (כח, ג-ד). אכן זה יכול בנסיבות מסוימות להיות חיובי. איננו נכנסים כאן לכל מערכת שיקוליו של חנניה, נצביע רק על האפשרות שיש כאן צד של תום לב בנסיבות אלו

שכן הוא טועה בהכנת מראה — מראה העול המפורסם, שהוא מפענחו כאובייקט העומד לשבירה, בעוד שירמיהו רואה בו סמל לשעבוד ממושך! ולכן בהמשך, עול העץ מוחלף בעול ברזל! (כח, יג"ד).

כללו של דבר, פענוח המראה מהווה מרכיב חשוב במהותה של נבואה. ההצלחה בו איננה עניין מובן מאליו, ויש צורך לשתף את הקורא ככל שניתן בתהליך הפענוח. במובן זה חשיפת פנימיותו של הנביא עשויה לסייע בויהוי נביא השקר.